

Characteristics of Faith and Piety in the Quran and Its Implications for Developing a Comprehensive Approach to Religious Education

Mohammad Davoudi¹

1. Associate Professor, Educational Sciences, Hawza and University Research Institute, Qom, Iran.

mdavoudi@rihu.ac.ir

Received: 2025/04/22; Accepted 2026/01/06

Extended Abstract

Introduction and Objectives: The levels and degrees of religiosity are one of the important topics in Islamic education, which was first raised in the Quran and the traditions of the Ahl al-Bayt, and then gradually received attention among Muslim thinkers and intellectuals, and many studies have been conducted in this field. However, it seems that this topic still needs further study, because concepts such as righteousness, truthfulness, proximity, and precedence are raised in the verses of the Quran, which can express levels of faith, while these concepts have not been considered in the discussions raised about the levels of faith by Muslim thinkers. This article does not intend to examine all levels of religiosity, but rather focuses on two important ones, namely faith and piety, in order to extract their differences and similarities from the verses of the Quran, determine their characteristics, and based on these characteristics, examine their implications for religious education. The importance of this research is that so far, an in-depth study has not been conducted on the relationship between faith and piety and their characteristics, while analyzing these characteristics can help develop a comprehensive approach to religious education.

Research Method: The research method of this research is a combination of thematic and inferential interpretation, in which the relevant verses are first identified and the meaning of each verse is extracted, and then the family of verses is examined for a more precise understanding. Also, the related narrations are considered as the expounders of the divine word. Then, the themes and meanings are classified and the characteristics of faith and piety are extracted, and finally, their educational implications are presented using the inferential method.

Research Findings: Characteristics of Faith According to the verses and narrations, faith is a higher order than Islam and lower than piety, and its basic characteristics are: a) Heartfelt faith in the fundamental teachings of Islam that has not reached the stage of intellectual or heart certainty; b) Adherence to performing religious duties within the normal limits, i.e. performing important and well-known obligatory and forbidden duties.

Characteristics of piety

Piety is higher than faith and lower than certainty, and its basic characteristics are:

Complete adherence. Piety is used in the Quran in contrast to immorality (Shams, 8). From this contrast, it is understood that from the perspective of the Quran, a person with piety completely adheres to religious teachings and does what he should do and does not do what he should not do. From other verses (Aal-Imran, 134-135; Al-Baqarah, 3-5) it is understood that the pious are at a high level both in terms of knowledge and belief, and in terms of practice and morality, they adhere to all religious commands, and for this reason, God has counted them among the truthful (Al-Baqarah, 177).

Honesty. One of the basic characteristics of piety is sincerity, that is, the correspondence of the external with the internal, and the correspondence of belief with speech and behavior, and this indicates a deep understanding and firm faith in God, prophecy, and religious teachings, and verse 177 of Surah Al-Baqarah and 15 chapters clearly indicate this. According to the verses, the pious are the righteous (Al-Baqarah, 177) and it is narrated from the Prophet: “Whoever acts upon this verse has perfected his faith; (Tabatabai, 1391, vol. 1, p. 431) Whoever acts upon this verse has perfected his faith.”

Honesty. The second characteristic of piety that is mentioned frequently in the Quran is “goodness” and honesty. “Goodness” as one of the levels of piety and faith, in the Quran means “doing a good deed” (= a righteous action) (Tabatabai, 1391, vol. 1, p. 258). Fur-

thermore, the word “Ihsan” also means to do good. A good person is one who does good deeds and good deeds with goodness. (At-Tawbah, 91).

Certain Faith. The third important characteristic of piety is certain faith, which emphasizes deep and undoubted religious knowledge (Al-Hujurat, 15). The pious have a certain knowledge of monotheism, prophethood, and resurrection that is based on rational evidence and intuition, not just verbal confession or superficial belief.

Level of religiosity	Characteristics			
Faith	Essential knowledge and presumptive faith	Adherence to the most important teachings	**	**
Piety	Knowledge and faith are certain	Full commitment	Honesty	Honesty and kindness

Conclusion and explanation of educational implications: The goal of religious education is not only Islam and verbal confession, but also laying the groundwork for the formation of faith and piety in the trainee. To achieve these goals, changes must be made in the trainee, with the characteristics of faith and piety guiding these changes. For faith, two characteristics are important: a minimum of understanding and comprehension and a minimum of mastery over negative tendencies and desires that prevent the implementation of the teachings. To achieve piety, honesty and integrity must be cultivated in addition to these two. Based on the analysis of the characteristics, the desired approach to religious education is based on four pillars:

1. Awareness and thought-provoking (mental dimension) which is accompanied by teaching religious knowledge and developing the power of thinking,
2. Mastery over negative desires and tendencies (emotional dimension),
3. Honesty, meaning the correspondence of appearance and interiority (behavioral dimension),
4. Honesty and benevolence, meaning the accurate and complete performance of religious duties (behavioral dimension).

This approach is comprehensive and covers all mental, emotional, and behavioral dimensions of man in order to develop true and solid religiosity in the learner.

Keywords: Religiosity, Levels and Degrees of Faith, Piety, Comprehensive Approach, Religious Education.

Cite this article: Davoudi, Mohammad (2026). Characteristics of Faith and Piety in the Quran and Its Implications for Developing a Comprehensive Approach to Religious Education. *Journal of Islamic Education*, 21(55): 49-78.

شاخصه‌های ایمان و تقوا در قرآن و دلالت‌های آن برای تدوین رویکرد جامع به تربیت دینی

محمد داودی^۱

۱. دانشیار، علوم تربیتی، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران.

mdavoudi@rihu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۰۲؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۱۶

چکیده گسترده

مقدمه و اهداف: مراتب و درجات دینداری یکی از مباحث مهم در معارف اسلامی است که ابتدا در قرآن و روایات اهل بیت (علیهم‌السلام) مطرح شده، پس از آن به تدریج در میان متفکران و اندیشمندان مسلمان نیز مورد توجه قرار گرفته و پژوهش‌های فراوانی نیز در این زمینه انجام شده است. با وجود این، به نظر می‌رسد هنوز این بحث نیازمند بررسی بیشتری است؛ زیرا در آیات قرآن مفاهیمی مانند برّ، صدق، تقرب و سبقت مطرح شده که می‌توانند بیانگر مراتبی از ایمان باشند، در حالی که در مباحث مطرح شده در باره مراتب ایمان توسط متفکران مسلمان به این مفاهیم توجهی نشده است. این مقاله قصد بررسی همه مراتب دینداری را ندارد، بلکه بر دو مورد مهم یعنی ایمان و تقوا تمرکز دارد تا وجوه تمایز و تشابه آنها را از آیات قرآن استخراج و شاخصه‌های آنها را مشخص کند و براساس این شاخصه‌ها، دلالت‌های آنها برای تربیت دینی را بررسی نماید. اهمیت این پژوهش در این است که تاکنون بررسی عمیقی درباره نسبت ایمان و تقوا و شاخصه‌های آنها صورت نگرفته است، در حالی که تحلیل این شاخصه‌ها می‌تواند به تدوین رویکردی جامع برای تربیت دینی کمک کند.

روش تحقیق: روش تحقیق این پژوهش، تلفیقی از تفسیر موضوعی و استنتاجی است که ابتدا آیات مرتبط شناسایی و مدلول هر آیه استخراج می‌شود و پس از آن، خانواده آیات برای فهم دقیق‌تر مورد بررسی قرار می‌گیرد. همچنین روایات مرتبط به‌عنوان مبین کلام الهی مورد توجه قرار می‌گیرد. سپس مضامین و مدلول‌ها طبقه‌بندی شده و شاخصه‌های ایمان و تقوا استخراج می‌گردد و در نهایت، با روش استنتاجی، دلالت‌های تربیتی آنها ارائه می‌شود.

یافته‌های تحقیق: شاخصه‌های ایمان:

بر اساس آیات و روایات ایمان مرتبه‌ای بالاتر از اسلام و پایین‌تر از تقوا است و مشخصه‌های اساسی آن عبارتند از: الف) ایمان قلبی به آموزه‌های بنیادین اسلام که به مرحله یقین عقلی یا قلبی نرسیده است؛ ب) پایبندی به انجام وظایف دینی در حد متعارف یعنی انجام واجبات و محرمات مهم و معروف. شاخصه‌های تقوا:

تقوا بالاتر از ایمان و پایین‌تر از یقین است و شاخصه‌های اساسی آن عبارتند از:

پایبندی کامل. تقوا در قرآن در مقابل فجور به کار رفته است (شمس، ۸). از این مقابله فهمیده می‌شود که از نظر قرآن، شخص با تقوا کاملاً به آموزه‌های دینی پایبند است و آنچه را باید انجام دهد، انجام می‌دهد و آنچه را نباید انجام دهد، انجام نمی‌دهد. از آیات دیگر (آل عمران، ۱۳۴-۱۳۵؛ بقره، ۳-۵) فهمیده می‌شود که متقین هم از نظر معرفتی و اعتقادی در مرتبه بالایی قرار دارند، هم از نظر عملی و اخلاقی به همه دستورات دینی پایبندند و به همین جهت خداوند آنها را جزء صادقین به حساب آورده (بقره، ۱۷۷) است. صداقت. یکی از شاخصه‌های اساسی تقوا، صداقت است یعنی مطابقت ظاهر با باطن و مطابقت عقیده با گفتار و رفتار و این نشان‌دهنده شناخت عمیق و ایمان راسخ به خدا و نبوت و آموزه‌های دینی است و آیه ۱۷۷ سوره بقره و ۱۵ حجرات به صراحت بر این مطلب دلالت دارد. مطابق آیات، متقین همان ابرار هستند (بقره، ۱۷۷) و از پیامبر ﷺ روایت شده است: «من عمل بهذه الآیة فقد استكمل الإیمان؛ (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۴۳۱) هر کس به این آیه عمل کند، ایمانش را کامل کرده است.»

درستکاری. دومین ویژگی تقوا که در قرآن فراوان به آن اشاره شده «احسان» و درستکاری است. «احسان» به‌عنوان یکی از مراتب دینداری و ایمان، در قرآن به معنای «انجام کار نیکو» (= عمل صالح) است (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۲۵۸). افزون بر این، در «احسان» معنای نیکو انجام دادن هم نهفته است. محسن کسی است که عمل صالح و کار نیک را به نیکو انجام می‌دهد (توبه، ۹۱).

نوع مقاله: پژوهشی

ایمان یقینی. شاخصه مهم سوم تقوا، ایمان یقینی است که بر شناخت عمیق و بدون شک و تردید دینی تأکید دارد (حجرات، ۱۵). اهل تقوا دارای علمی یقینی از توحید، نبوت و معاد هستند که مبتنی بر برهان و شهود عقلی است، نه صرفاً اقرار زبانی یا اعتقاد سطحی.

جدول ۱. شاخصه‌های ایمان و تقوا

شاخصه‌ها				مرتبه دینداری
**	**	پایبندی به مهم‌ترین آموزه‌ها	معرفت ضروری و ایمان ظنی	ایمان
درستکاری و احسان	صداقت	پایبندی کامل	معرفت و ایمان یقینی یقینی	تقوا

نتیجه‌گیری و تبیین دلالت‌های تربیتی: هدف تربیت دینی، نه اسلام و اقرار زبانی تنها، بلکه زمینه‌سازی برای شکل‌گیری ایمان و تقوا در متربی است. برای تحقق این اهداف، باید تغییراتی در متربی ایجاد شود که شاخصه‌های ایمان و تقوا راهنمای این تغییرات هستند. برای ایمان، دو ویژگی مهم‌اند: حداقلی از درک و فهم و حداقلی از تسلط بر گرایش‌ها و میل‌های منفی که مانع اجرای آموزه‌ها می‌شوند. برای رسیدن به تقوا، باید علاوه بر این دو، صداقت و درستکاری نیز پرورش یابند.

براساس تحلیل شاخصه‌ها، رویکرد مطلوب تربیت دینی بر چهار رکن استوار است:

- آگاهی بخشی و تفکر پروری (بعد ذهنی) که همراه با آموزش علم دینی و پرورش قدرت تفکر است،
- تسلط بر میل‌ها و گرایش‌های منفی (بعد عاطفی)،
- صداقت یعنی مطابقت ظاهر و باطن (بعد رفتاری)،
- درستکاری و احسان یعنی انجام دقیق و کامل وظایف دینی (بعد رفتاری).

این رویکرد جامع است و همه ابعاد ذهنی، عاطفی و رفتاری انسان را در جهت رشد دینداری حقیقی و مستحکم در متربی پوشش می‌دهد.

واژگان کلیدی: دینداری، مراتب و درجات ایمان، تقوا، رویکرد جامع، تربیت دینی.

استناد: داودی، محمد (۱۴۰۵). شاخصه‌های ایمان و تقوا در قرآن و دلالت‌های آن برای تدوین رویکرد جامع به تربیت دینی. مجله تربیت اسلامی ۲۱(۵۵): ۴۹-۷۸.

مقدمه

ایمان و تقوا دو مرتبه از مراتب ایمان هستند. مراتب و درجات ایمان یکی از مباحث مهم در معارف اسلامی است که پیوسته مورد توجه بوده و پژوهش‌های فراوانی نیز در این زمینه انجام شده است. بررسی روایات نشان می‌دهد که دینداری چهار مرتبه دارد: اسلام، ایمان، تقوا و یقین. با وجود این، به نظر می‌رسد بررسی جامع و کاملی درباره مراتب دینداری براساس آیات و روایات صورت نگرفته است؛ زیرا در آیات قرآن مفاهیمی مانند برّ، صدق، تقرب و سبقت مطرح شده که می‌توانند بیانگر مراتبی از ایمان باشند، در حالی که در مباحث مطرح شده درباره مراتب ایمان توسط متفکران مسلمان به این مفاهیم توجهی نشده است. این مقاله قصد بررسی مراتب و درجات دینداری را ندارد، بلکه می‌خواهد دو مرتبه از مراتب مهم و مورد نیاز دینداری یعنی ایمان و تقوا را براساس آیات قرآن دقیق‌تر بررسی کند تا چستی و وجوه تمایز و تشابه آنها و در نهایت شاخصه‌های ایمان و تقوا را به دست بیاورد. سپس دلالت‌های این شاخصه‌ها برای تربیت دینی را استخراج کند.

این پژوهش از دو جهت مهم و ضروری است. نخست اینکه تحقیقی در این موضوع انجام نشده که وجوه تشابه و تمایز تقوا و ایمان و شاخصه‌های آنها را بررسی کرده باشد. دوم اینکه تعیین شاخصه‌های ایمان و تقوا می‌تواند دلالت‌های مهمی برای تدوین رویکرد جامع به تربیت دینی داشته باشد.

روش تحقیق

روش تحقیق این پژوهش در بخش کشف شاخصه‌های ایمان و تقوا روش تفسیر موضوعی و در بخش استخراج دلالت‌های تربیتی روش استنتاجی است. در تفسیر موضوعی، پس از انتخاب موضوع، آیات مرتبط با آن شناسایی و مدلول هر آیه استخراج می‌شود. سپس برای فهم دقیق‌تر آیات، خانواده آیات مورد توجه قرار می‌گیرد و مدلول هر آیه و سپس مدلول همه آیات در کنار هم استخراج می‌شود. در این مرحله از روایات نیز به‌عنوان مفسر و مبین کلام الهی استفاده می‌شود. در نهایت با دسته‌بندی مضامین و استخراج مقوله‌ها تلاش می‌شود نظریه قرآن درباره موضوع استخراج شود. به همین جهت، در این تحقیق برای دستیابی به شاخصه‌های ایمان و تقوا در نخستین گام آیات مرتبط با موضوع شناسایی و مدلول‌ها و مضمون‌های هر آیه استخراج شد. در دومین گام خانواده آیات برای پی بردن به قرائن مفصل به منظور

فهم دقیق مدالیل و مضامین آیات تشکیل شد. در این گام، روایات مرتبط هم استخراج و در کنار آیات مورد توجه قرار گرفت. در سومین گام، مدلول‌ها و مضمون‌ها، طبقه‌بندی و سازمان داده شد و در نهایت شاخصه‌های ایمان و تقوا کشف شد. در ادامه، با روش استنتاجی، دلالت‌های تربیتی این شاخصه‌ها و ارکان رویکرد مطلوب به تربیت دینی استخراج و ارائه شد.

پیشینه

درباره این موضوع به صورت خاص، پژوهشی صورت نگرفته است. اما در برخی مقالات به بخشی از این موضوع پرداخته شده است که به چند نمونه از آنها اشاره می‌کنیم:

«ایمان در اسلام»، نوشته هادی صادقی. این مقاله به تحلیل حقیقت ایمان پرداخته و درباره مراتب ایمان نیز به شرح نظر علامه طباطبایی در این باره اکتفا کرده است (صادقی، ۱۳۸۳).

«چیستی ایمان در قرآن کریم» تألیف سید مصطفی احمدزاده. در این مقاله ابتدا چیستی ایمان بحث شده، سپس درباره مراتب ایمان به این نتیجه رسیده است که اسلام و ایمان و تقوا سه مرتبه مترتب بر یکدیگر هستند و این سه مرتبه، خود دارای سه مرتبه اصغر و اکبر و اعظم هستند (احمدزاده، ۱۳۹۸).

«تحلیل تفسیری مراتب و درجات ایمان و کفر و رابطه ایمان و عمل صالح» تألیف دباغ و ناصحی. این مقاله بیشتر به چیستی ایمان و مراتب و درجات آن از دیدگاه فرق مختلف اسلامی پرداخته و درصدد کشف مهم‌ترین انحراف‌ها در صدر اسلام و قرون اولیه درباره چیستی ایمان و ارتباط آن با عمل بوده است (دباغ و ناصح، ۱۳۹۷).

در هیچ‌یک از این تحقیقات به مسئله این تحقیق یعنی چیستی و وجوه تمایز و تشابه ایمان و تقوا و شاخص‌های آن به صورت کامل پرداخته نشده است. علاوه بر این، دلالت‌های تربیتی آن نیز اصلاً مورد توجه قرار نگرفته است.

مروری بر مراتب دینداری در آیات و روایات

براساس آیات قرآن دینداری و ایمان امری ثابت و تغییرناپذیر و غیرقابل افزایش و کاهش نیست، بلکه تغییر می‌کند و کاهش و افزایش می‌پذیرد و حتی ممکن است از میان برود و جای خود را به کفر و بی‌دینی

بدهد. در آیات متعددی به این مطلب تصریح شده است که ایمان ممکن است نابود شود (بقره، ۱۰۸؛ آل عمران، ۹۰) همچنان که در آیات فراوانی به افزایش و کاهش ایمان تصریح شده است (انفال، ۴؛ آل عمران، ۱۷۳).

مطابق آموزه‌های قرآنی، ایمان ممکن است صادقانه و حقیقی یا منافقانه و غیر حقیقی باشد (انفال، ۷۴ و ۴؛ حجرات، ۱۵). ایمان صادقانه آن است که مؤمن از صمیم قلب و عمق جان به خدا و پیامبر ایمان داشته باشد و در انجام وظایف دینی کوتاهی نکند (حجرات، ۱۵). ایمان منافقانه آن است که شخص در واقع به خدا و پیامبر ایمان نیاورده باشد و تنها به زبان و ظاهر اظهار ایمان کند (بقره، ۸-۹؛ نساء، ۱۴۲) یا در انجام وظایف دینی با عذر و بهانه‌های واهی کوتاهی و سرپیچی کند (آل عمران، ۱۶۷). مطابق برخی آیات، اسلام و ایمان دو مرتبه از مراتب دینداری هستند. اسلام مرتبه پایین‌تر و کم‌ارزش‌تر و ایمان مرتبه بالاتر و ارزشمندتر است (حجرات، ۱۴ و ۱۵). در برخی آیات (واقعیه، ۸-۱۱) نیز متدینان به دو دسته مقربان و اصحاب الیمین (دست راستی‌ها) تقسیم شده‌اند. اصحاب الیمین و مقربان هر دو اهل نجات و بهشتند ولی درجه مقربان بسیار بالاتر است. در برخی آیات (فاطر، ۳۲) نیز ظلم و اقتصاد و سبقت به‌عنوان دو مرتبه از مراتب دینداری مطرح شده است. ظلم هم شامل کسانی می‌شود که ایمان نیاورده‌اند و هم شامل کسانی می‌شود که ایمان آورده‌اند ولی در عمل به دستورات دینی کوتاهی دارند و مرتکب گناه می‌شوند. اقتصاد هم ناظر به کسانی است که ایمان آورده و به دستورات دینی عمل می‌کنند. مقتصدین همگی اهل نجات و منتعم به نعمت‌های بهشتی‌اند. سبقت هم بالاترین مرتبه دینداری است و سابقین همگی منتعم به بهترین نعمت‌ها هستند. در آیات دیگر به صراحت و به روشنی درباره مراتب دینداری بحثی مطرح نشده است؛ هر چند به‌صورت ضمنی به تقوا (زمر، ۳۳؛ محمد، ۱۵)، برّ (بقره، ۱۷۷ و ۱۸۹؛ آل عمران، ۹۲؛ انسان، ۵)، صدق (حجرات، ۱۵ و حشر، ۸)، احسان (آل عمران، ۱۳۴ و ۱۴۸) و یقین (ذاریات، ۲۰؛ واقعیه، ۹۵؛ تکوین، ۵ و ۷) به‌عنوان مراتبی از دینداری اشاره شده است. اما درباره اینکه این مراتب چه نسبتی با یکدیگر و چه نسبتی با اسلام و ایمان، اقتصاد و سبقت، و تقرب و اصحاب الیمین دارند، به صراحت مطلبی نیامده است.

در روایات نیز اصل مرتبه‌مندی ایمان پذیرفته شده است. ابوعمر و از امام صادق (علیه السلام) می‌پرسد: «إِنَّ الْإِيمَانَ لِيَتِيمٌ وَ يَتِيمٌ قَالَ نَعَمْ؛ آیا ایمان کامل می‌شود و کم و زیاد می‌شود؟ امام فرمود: آری»

(کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۳۴). با توجه به زیادی و نقصان‌پذیری ایمان، بحث از مراتب و درجات ایمان مطرح می‌شود و این پرسش به ذهن می‌آید که در این صورت، ایمان چه مراتب و درجاتی دارد. برخی روایات گفته‌اند که ایمان ده درجه دارد اما محتوای هر درجه را ذکر نکرده‌اند (همان، ص ۴۵). در سه روایت برای ایمان هفت سهم بیان شده است (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۴۲ و ۴۳ و ۴۵). در روایتی دیگر هم برای ایمان ۴۹ جزء بیان شده است که هر جزء به ده جزء کوچک‌تر تقسیم می‌شود (همان، ص ۴۴) اما محتوای اجزاء بیان نشده است.

در روایاتی که برای ایمان هفت سهم بیان شده، در یک روایت ماهیت و محتوای هر یک از سهم‌ها هم بیان شده است. در این روایت آمده است: «إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ وَضَعَ الْإِيمَانَ عَلَى سَبْعَةِ أَشْهُمٍ عَلَى الْبِرِّ وَالصَّدَقِ وَالْيَقِينِ وَالرِّضَا وَالْوَفَاءِ وَالْعِلْمِ وَالْحِلْمِ ثُمَّ قَسَمَ ذَلِكَ بَيْنَ النَّاسِ فَمَنْ جَعَلَ فِيهِ هَذِهِ السَّبْعَةَ الْأَشْهُمَ فَهُوَ كَامِلٌ مُحْتَمِلٌ وَقَسَمَ لِبَعْضِ النَّاسِ السَّهْمَ وَلِبَعْضِ السَّهْمِيِّينَ وَلِبَعْضِ الثَّلَاثَةِ حَتَّى اتَّهَوْا إِلَى السَّبْعَةِ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۴۲)؛ همانا خداوند عزوجل برای ایمان هفت سهم قرار داده است: نیکوکاری، راستی، یقین، رضایت، وفا، علم و بردباری. سپس آن را میان مردم تقسیم کرده است. کسی که هر هفت سهم را داشته باشد کامل و دربردارنده [همه ایمان] است. و برای بعضی از مردم یک سهم، برای بعضی دو سهم و برای بعضی سه سهم قرار داد [و این روند ادامه یافت] تا به کسانی رسید که به آنها هفت سهم قرار داد».

آنچه در این روایت به‌عنوان سهم و جزء ایمان بیان شده کاملاً با مراتب و درجات ایمان قابل تطبیق نیست. برای مثال، وفا و علم و حلم را نمی‌توان درجه‌ای از ایمان دانست، هرچند با جزء کاملاً سازگار هستند و می‌توان گفت بخشی از ایمان، علم، بخشی از آن، وفا به عهد و پیمان و بخشی دیگر حلم و بردباری است. البته، بر و صدق و یقین و رضا را می‌توان مراتبی از ایمان به حساب آورد. این روایت بیشتر شبیه روایتی است که ایمان را منتشر در تمام اعضا و جوارح انسان می‌داند و برای هر عضوی از اعضای مؤمن وظیفه‌ای را تعیین می‌کند (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۳۳). به این ترتیب، از این روایات، مطلب قابل توجهی درباره مراتب و درجات ایمان به دست نمی‌آید.

روایاتی وجود دارد که در آنها امام علیه السلام ایمان و اسلام و مانند آن را با یکدیگر مقایسه می‌کند و ظاهراً این روایات در پاسخ به سؤال از برتری ایمان بر اسلام صادر شده‌اند؛ زیرا در یکی از این روایات، راوی

از امام همدین پرسش را پرسیده است (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۵۳). این روایات متعدد هستند. متن یکی از این روایات این است: «عَنْ يُونُسَ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا الْحَسَنِ الرِّضَا عَلَيْهِ السَّلَامُ عَنِ الْإِيمَانِ وَ الْإِسْلَامِ فَقَالَ قَالَ أَبُو جَعْفَرٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَ الْإِيمَانُ فَوْقَهُ بَدْرَجَةٌ وَ التَّقْوَى فَوْقَ الْإِيمَانِ بَدْرَجَةٌ وَ الْيَقِينُ فَوْقَ التَّقْوَى بَدْرَجَةٌ وَ لَمْ يُقَسِّمْ بَيْنَ النَّاسِ شَيْءٌ أَقَلُّ مِنَ الْيَقِينِ؛ (همانجا)؛ یونس می گوید از امام رضا علیه السلام درباره [برتری] ایمان و اسلام پرسیدم، امام علیه السلام فرمود: امام باقر علیه السلام فرمود: همانا آن اسلام است و ایمان یک درجه بالاتر از آن است و تقوی یک درجه بالاتر از ایمان و یقین یک درجه بالاتر از تقوی است و هیچ چیزی میان مردم کمتر از یقین تقسیم نشده است». چهار روایت دیگر نیز دقیقاً با همین مضمون وجود دارد و تنها در یکی از این روایات تقوی ذکر نشده که به احتمال زیاد باید این فقره «وَ التَّقْوَى فَوْقَ الْإِيمَانِ بَدْرَجَةٌ» از آن سقط شده باشد.

به‌رحال، بر پایه این روایات دینداری چهار مرتبه دارد که به ترتیب عبارتند از: اسلام، ایمان، تقوی و یقین. اسلام اقرار زبانی و اولین مرتبه دینداری است که به صرف گفتن شهادتین فرد وارد این مرحله می‌شود. یقین از همه مراتب دیگر نادرتر است و کمتر افرادی می‌توانند به آن برسند. بنابراین، از میان این مراتب آنچه از همه بیشتر مورد نیاز است همان مراتب ایمان و تقواست که لازم است برای شناخت ماهیت آنها بیشتر تلاش کنیم تا بتوانیم در تربیت دینی از آن استفاده بکنیم.

شاخصه‌های ایمان

براساس آیات و روایات ایمان مرتبه‌ای بالاتر از اسلام است و در این موضوع اختلاف و ابهامی وجود ندارد. مشخصه اساسی آن نیز پذیرش قلبی توحید و نبوت است (حجرات، ۱۳) و مؤمن راستین کسی است که در ایمان خود راسخ باشد و دچار تردید نشود و با مال و جان خویش در راه اسلام کوشش کند (حجرات، ۱۵). در برخی آیات نیز ویژگی‌های دیگری مانند افزایش ایمان هنگام شنیدن آیات الهی، خوف و خشیت هنگام ذکر خداوند، توکل، اقامه نماز و یقین به آخرت (انفال، ۲-۴) برای مؤمنان حقیقی بیان شده است.

در روایات، ویژگی‌های ایمان با تفصیل بیشتر بیان شده است. ویژگی کانونی ایمان که آن را از اسلام جدا می‌کند عقیده قلبی است که گاه از آن به «عقد القلب» تعبیر شده است: «الْإِيمَانُ هُوَ الْإِقْرَازُ بِاللِّسَانِ وَ

عَقْدُ فِي الْقَلْبِ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۲۷)؛ گاه به تصدیق راسخ: «وَمَا اسْتَقَرَّ فِي الْقُلُوبِ مِنَ التَّصْديقِ بِذَلِكَ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۳۸) یا به «آنچه در قلب ثابت شده»: «إِنَّ الْإِيْمَانَ مَا وَقَرَّ فِي الْقُلُوبِ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۲۶).

یکی دیگر از ویژگی‌های متمایزکننده ایمان از اسلام پایبندی عملی به آموزه‌های دینی است. «فَمَنْ أَقَرَّ بِدِينِ اللَّهِ فَهُوَ مُسْلِمٌ وَمَنْ عَمِلَ بِمَا أَمَرَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ بِهِ فَهُوَ مُؤْمِنٌ» (همان، ص ۳۸). «وَ الْإِيْمَانُ هُوَ الْإِقْرَارُ بِاللِّسَانِ وَ عَقْدُ فِي الْقَلْبِ وَ عَمَلٌ بِالْأَرْكَانِ» (همان، ص ۲۷). مطابق این دو روایت، برای مؤمن بودن تنها اقرار و اعتقاد کافی نیست و عمل هم ضرورت دارد. در برخی روایات، عمل لازمه ایمان و تثبیت‌کننده ایمان به شمار آمده است: «الْإِيْمَانُ لَا يَكُونُ إِلَّا بِعَمَلٍ وَ الْعَمَلُ مِنْهُ وَ لَا يَثْبُتُ الْإِيْمَانُ إِلَّا بِعَمَلٍ» (همان، ص ۳۸)؛ ایمان جز با عمل نیست و عمل جزئی از ایمان است و ایمان جز با عمل تثبیت نمی‌شود.

ثواب معنوی و اخروی نتیجه ایمان است و اسلام این نتیجه را به دنبال ندارد. «الْإِسْلَامُ يُحَقِّقُ بِهِ الدَّمَّ وَ تُؤَدِّي بِهِ الْأَمَانَةَ وَ تُسْتَحَلُّ بِهِ الْفُرُوجُ وَ الثَّوَابُ عَلَى الْإِيْمَانِ» (همان، ص ۲۶)؛ با اسلام خون و جان حفظ می‌شود و امانت ادا می‌شود و ازدواج جایز می‌شود [ولی] ثواب، تنها بر ایمان [مترتب] است. منظور از ثواب در اینجا ثواب معنوی و پاداش اخروی است نه فواید دنیوی؛ زیرا فواید دنیوی مانند حفظ جان و مال و ناموس و جریان ارث اسلامی و جواز ازدواج و... خاص ایمان نیست و شامل اسلام هم می‌شود. مطابق آیات قرآن، ایمان از آن جهت که پذیرای کاستی و زیادتی است (انفال، ۲ و آل عمران، ۷۳)، مراتب و درجاتی پیدا می‌کند. برخی از این مراتب هم در قرآن بیان شده‌اند، یا به صراحت مانند ایمان صادقانه و حقیقی (انفال، ۲ و ۷۴؛ توبه، ۱۱۰) یا به اشاره مانند تقوا، بر و احسان که در ادامه آنها را بررسی می‌کنیم. در روایات نیز چنان‌که پیش از این گفته شد، ایمان مراتب و درجاتی دارد و یقین و تقوا با اینکه از ایمان متمایز هستند، در واقع از مراتب و درجات ایمان هستند.

مطابق روایات، ایمان برتر از اسلام و پایین‌تر از تقواست. این مطلب به صراحت در آیات ذکر نشده است؛ اما از آیات قرآن می‌توان این مطلب را استفاده کرد. در قرآن برخی از مؤمنان مدح شده‌اند و برای آنان جایگاه رفیعی در نظر گرفته شده است. خداوند برای مثال ابرار را مدح کرده و برای آنها و جایگاه بلند و پاداش ارزشمندی در نظر گرفته است. همچنین بعضی از مؤمنان را مؤمن صادق و حقیقی خوانده و برای آنها مقام بلندی در نظر گرفته است. این مؤمنان همان کسانی هستند که به لحاظ ایمانی، چنان‌که

گفته خواهد شد به دلیل جاننشینی این سه مفهوم در آیات قرآن (بقره، ۱۷۷ و ۱۸۹)، در درجه تقوا قرار دارند. در مقابل، خداوند بعضی مؤمنان را سرزنش و توبیخ کرده است. بعضی مؤمنان را به دلیل کوتاهی در جنگ و جهاد (توبه، ۳۸)، برخی دیگر را به دلیل انفاق نکردن در راه خدا (حدید، ۱۰) توبیخ می‌کند و برخی را به دلیل تهمت زدن فاسق می‌خواند. اینها همگی نشان می‌دهد که در برابر آن مرتبه عالی تقوا، مرتبه‌ای پایین‌تر هم وجود دارد که با وجود ایمان قلبی به خدا و معاد و نبوت و عمل به دستورات دینی، در مرتبه پایین‌تری از ایمان قرار دارند که معادل همان ایمانی است که در روایات به‌عنوان مرتبه دوم دینداری بعد از اسلام بیان شده است.

اکنون که جایگاه ایمان مشخص شد، می‌توان از راه مقایسه ایمان با اسلام و تقوا مشخصه‌های اساسی آن را به این صورت تبیین کرد:

الف) ایمان قلبی به آموزه‌های بنیادین اسلام مانند توحید و نبوت و معاد یکی از مشخصه‌های اساسی این ایمان است که آن را از اسلام متمایز می‌کند. اما ایمان و عقیده آنها غیر یقینی است و به مرحله یقین عقلی یا قلبی نرسیده است. حتی ایمان آنها مبتنی بر شناخت جامع و کامل و عمیق همه آموزه‌های دینی هم نیست.

ب) پایبندی به انجام وظایف دینی در حد متعارف یعنی انجام واجبات و محرمات مهم و معروف، یکی دیگر از مشخصه‌های اساسی آن است. اما نه این پایبندی به انجام وظایف دینی مانند پایبندی اهل تقوا است، نه ایمان و اعتقادات آنها مانند ایمان و عقیده اهل تقوا است. اهل تقوا، چنان‌که در جای خود گفته خواهد شد، در انجام وظایف دینی بسیار دقت می‌کنند و همتشان آن است که همه دستورات دینی را آن هم به بهترین وجه و کامل انجام دهند، اما مؤمنان این دقت‌ها و این اهتمام را ندارند و هدفشان انجام وظایف دینی مهم به‌صورت متعارف است. بنابراین، امکان صدور گناه و عصیان عمدی و سهوی از مؤمن (کسی که در مرحله ایمان است) زیاد است. اهل تقوا از نظر شناخت و ایمان در مراتب عالی هستند و شناخت جامع و عمیق نسبت به آموزه‌های دینی دارند و ایمان آنها نیز مبتنی بر این شناخت است. در حالی که شناخت مؤمن چندان عمیق و جامع نیست و ایمانش نیز مبتنی بر همین شناخت است.

شاخصه‌های تقوا

چنان‌که پیش از این گفتیم، مطابق آیات قرآن، تقوا یکی از مراتب دینداری است، هرچند جایگاه آن در سلسله مراتب دینداری مشخص نیست؛ ولی مطابق روایات، تقوا سومین مرتبه از مراتب دینداری و بالاتر از ایمان و پایین‌تر از یقین است. در اینجا سعی می‌کنم اثبات کنم که براساس آیات قرآن هم تقوا سومین مرتبه از مراتب دینداری و بالاتر از ایمان و پایین‌تر از یقین است. به همین جهت، این بحث یکی از مصادیق این قاعده است که روایات اهل بیت مفسر آیات قرآن هستند.

در آیات فراوانی (که در ادامه به آنها می‌پردازیم)، از تقوا و متقین سخن به میان آمده که از آنها این مطلب به دست می‌آید که تقوا مرتبه‌ای متمایز از ایمان و دینداری است. برای مثال در (بقره، ۲-۵) قرآن را هدایت برای متقین می‌داند و سپس اوصافی را برای آنها بیان می‌کند و در آخر هم آنها را هدایت یافته و رستگار می‌خواند. علامه طباطبایی (ج ۱، ص ۵۷) در تفسیر آیه ۲۱ سوره بقره «يَا أَيُّهَا النَّاسُ اُعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ» این تقوا را همان تقوا در آیات ابتدایی سوره بقره می‌داند که مرتبه‌ای از ایمان است. همچنین در این آیات (بقره، ۲۱۲، آل عمران، ۱۵ و ۱۹۸) نیز تقوا به عنوان مرتبه‌ای از ایمان به کار رفته است. این همسو با روایاتی است که تقوا را یکی از مراتب ایمان به شمار آورده‌اند (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۵۳).

تقوا در لغت به معنای نگهداری و حفظ چیزی از خطرات و آسیب‌ها و در متون دینی به معنای حفظ کردن و نگهداشتن خود از نافرمانی خداوند است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۸۸۱)؛ زیرا عصیان خداوند موجب دچار شدن به عذاب دنیوی و اخروی است. تقوا در قرآن در مقابل فجور به کار رفته است (شمس، ۸). فجور به معنای نافرمانی از دستورات خداوند است. از این مقابله فهمیده می‌شود که از نظر قرآن، شخص با تقوا کاملاً به آموزه‌های دینی پایبند است و آنچه را باید انجام دهد، انجام می‌دهد و آنچه را نباید انجام دهد، انجام نمی‌دهد. این پایبندی کامل به دستورات دینی نشان می‌دهد که متقین از مؤمنان که تنها به دستورات مهم دینی پایبندند، برتر هستند.

متقین به غیب یعنی خدا و ملائکه، به قرآن، دیگر کتاب‌های آسمانی و معاد ایمان دارند، نماز را برپا می‌دارند و اهل انفاق هستند (بقره، ۳-۵). از دیگر ویژگی‌های بارز متقین انفاق در تنگدستی و گشاده‌دستی، فرو خوردن خشم، بخشیدن و چشم‌پوشیدن از بدرفتاری‌ها، استغفار و اصرار نکردن بر

کارهای نادرست است (آل عمران، ۱۳۴-۱۳۵). از این آیات فهمیده می‌شود که متقین هم از نظر معرفتی و اعتقادی در مرتبه بالایی قرار دارند، هم از نظر عملی و اخلاقی به همه دستورات دینی پایبندند و به همین جهت خداوند آنها را جزء صادقیین به حساب آورده (بقره، ۱۷۷) است. این ایمان برتر نشان می‌دهد که متقین از مؤمنان برترند؛ زیرا پیش از این گفتیم کسانی که در مرتبه ایمان هستند معرفت و ایمانشان در حد متعارف است و خیلی عمیق نیست. پایبندی کامل هم که در این آیات برای متقین بیان شده یکی دیگر از دلایل برتری متقین بر مؤمنان است.

همچنین مطابق آیات، متقین اهل صدق و بر و احسان هستند. مطابق آیه ۱۷۷ سوره بقره، صادقان و ابرار همان متقین هستند؛ زیرا در این آیه خداوند پس از بیان ویژگی‌های ابرار می‌فرماید: «أُولَئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ». همچنین مطابق آیه ۱۳۴ سوره آل عمران، متقین اهل احسان هم هستند؛ زیرا در این آیه خداوند پس از بیان ویژگی‌های متقین، در آخر آیه می‌فرماید: «و خدا محسنان و نیکوکاران را دوست دارد» که از این فهمیده می‌شود متقین محسن هم هستند. بنابراین، متقین همان صادقیین و ابرار و محسنین هستند. اینها نیز دلایل دیگری برای برتری متقین بر مؤمنین هستند؛ زیرا صدق و بر و احسان مراتبی بالاتر از ایمان هستند.

پس از روشن شدن برتری تقوا بر ایمان، لازم است به بررسی شاخصه‌های اساسی تقوا پردازیم. از بررسی آیات بیانگر ویژگی‌های تقوا از جمله صدق و بر و احسان برای تقوا چند شاخصه به دست می‌آید که در ادامه آنها را بررسی می‌کنیم.

پایبندی کامل به دستورات دین

چنان‌که پیش از این گفتیم، تقوا در قرآن در مقابل فجور به کار رفته است (شمس، ۸). از این مقابله فهمیده می‌شود که از نظر قرآن، شخص با تقوا کاملاً به آموزه‌های دینی پایبند است و آنچه را باید انجام دهد، انجام می‌دهد و آنچه را نباید انجام دهد، انجام نمی‌دهد. از آیات دیگر (آل عمران، ۱۳۴-۱۳۵؛ بقره، ۳-۵) هم فهمیده می‌شود که متقین هم از نظر معرفتی و اعتقادی در مرتبه بالایی قرار دارند، هم از نظر عملی و اخلاقی به همه دستورات دینی پایبندند و به همین جهت خداوند آنها را جزء صادقیین به حساب آورده (بقره، ۱۷۷) است.

صداقت

یکی دیگر از شاخصه‌های تقوا صداقت است و آیه ۱۷۷ سوره بقره و ۱۵ حجرات به صراحت بر این مطلب دلالت دارد. صدق به معنای راستی است و چنان‌که علامه طباطبایی رحمته الله علیه گفته‌اند، دو معنا دارد: معنای خاص آن راستگویی یعنی مطابقت سخن با واقع است و معنای عام آن، افزون بر مطابقت سخن با واقع، مطابقت عمل با عقیده و اراده را هم شامل می‌شود (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۹، ص ۴۰۸). پس صدق در ایمان به معنای مطابقت و هماهنگی اعتقادات و باورها، اراده و انگیزه و اعمال و رفتار مؤمن با یکدیگر است. مؤمنی که عقاید اسلامی را کامل و از صمیم قلب پذیرفته باشد، به دستورات دینی پایبند باشد، هیچ مانعی او را از عمل به آنها باز ندارد، و از مال و جان خود برای دینداری خود هزینه‌کنند مؤمن صادق است. خداوند متعال در مقام بیان تفاوت اسلام و ایمان، ایمان صادقانه را چنین توضیح می‌دهد. «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ لَمْ يَرْثُوا وَجَاهِدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أُولَئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ» (حجرات، ۱۵)؛ مؤمنان تنها کسانی‌اند که به خدا و پیامبرش ایمان آورده‌اند، آنگاه [در ایمان خود] دچار شک و تردید نشده، با دارایی‌ها و جان‌هایشان در راه خدا جهاد کرده‌اند؛ اینان همان صادقان هستند». همچنین خوف از خدا هنگام ذکر، زیاد شدن ایمان هنگام شنیدن آیات الهی، توکل، نماز، انفاق و یقین به معاد از دیگر ویژگی‌های صادقان بیان شده است (انفال، ۲ و ۳).

در سوره حجرات صدق در مقابل اسلام به کار رفته است. در برخی آیات نیز صدق در مقابل نفاق به کار رفته است (احزاب، ۲۴). علت این مقابله و تضاد این است که هم در اسلام، هم در نفاق عدم تطابق میان زبان و عقیده و عمل ممکن است و وجود هم دارد. به تعبیر دیگر، در اسلام (یعنی اقرار زبانی) و نفاق واقعا و حقیقتاً ایمانی در کار نیست، به خلاف ایمان که در آن واقعا ایمان و پذیرش قلبی عقاید و آموزه‌های دینی وجود دارد. به همین جهت، در برخی آیات از تعبیر ایمان حقیقی استفاده شده است. «أُولَئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا» (انفال، ۴).

ویژگی‌هایی که در قرآن برای مؤمنان صادق و حقیقی بیان شده عبارتند از: عقیده ثابت و بدون شک و تردید، توکل، اقامه نماز، یقین به معاد و جهاد با مال و جان در راه خدا است. پاداش‌هایی که برای آنها در نظر گرفته شده عبارتند از مغفرت، اجر عظیم (احزاب، ۳۵)، رضوان (حشر، ۳)، رزق فراوان (انفال، ۴) و فوز عظیم (مانده، ۱۱۹). این ویژگی‌ها و این پاداش‌ها نشان می‌دهد که صداقت جایگاه و ارزش بالایی دارد.

آیات مربوط به «بِرِّ» نیز بر همین ویژگی در تقوا اشاره دارد. چنان‌که پیش از این گفتیم، متقین همان ابرار هستند (بقره، ۱۷۷). «بِرِّ» به معنای نیکی کردن و «بَرِّ» به معنای نیک و نیکوکار و ابرار جمع «بَرِّ» و به معنای نیکان یا نیکوکاران است. مطابق آیات قرآن «بِرِّ» مقام و منزلت بلندی است که مؤمنان آرزوی رسیدن به آن را دارند و در دعا‌های خود آن را از خداوند می‌خواهند. «... رَبَّنَا فَاعْفُرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَ كَفِّرْ عَنَّا سَيِّئَاتِنَا وَ تَوَفَّنَا مَعَ الْأَبْرَارِ (آل‌عمران، ۱۹۳)؛ پروردگارا، گناهان ما را بیامرز و بدی‌های ما را بزدای و ما را در زمره نیکان بمیران». همچنین از این آیه کریمه «لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ ... (آل‌عمران، ۹۲)؛ هرگز به [مقام] «بِرِّ» نمی‌رسید تا از آنچه دوست می‌دارید انفاق کنید» فهمیده می‌شود که «بِرِّ» مقام ارزشمندی است که مؤمنان خواهان آن هستند و خداوند راه رسیدن به آن را انفاق بیان می‌کند؛ آن هم انفاق از چیزهای محبوب فرد.

مطابق آیات، ابرار کسانی هستند که از نظر اعتقادی و اخلاقی و عملی کامل هستند. «نیکوکاری آن نیست که روی خود را به سوی مشرق و [یا] مغرب بگردانید، بلکه نیکی آن است که کسی به خدا و معاد و فرشتگان و کتاب [آسمانی] و پیامبران ایمان آورد، و مال [خود] را با وجود دوست داشتنش، به خویشاوندان و یتیمان و بینوایان و در راه‌ماندگان و گدایان و در [راه آزاد کردن] بندگان بدهد، و نماز را برپای دارد، و زکات را بدهد، و آنان که چون عهد بندند، به عهد خود وفادارند؛ و در سختی و زیان، و به هنگام جنگ شکیباییانند؛ آنانند کسانی که راست گفته‌اند، و آنان همان پرهیزگارانند» (بقره، ۱۷۷). در این آیه، خداوند ابتدا اعتقادات ابرار را بیان می‌کند که آنان به خدا و معاد و نبوت و کتاب آسمانی و فرشتگان الهی ایمان دارند و این ایمانشان کاملاً راسخ و پایدار است و هیچ شک و تردیدی در آن راه ندارد؛ زیرا در پایان آیه، خداوند آنان را «صادق» معرفی می‌کند و لازمهٔ صداقت شک و تردید نداشتن در عقاید (حجرات، ۱۵) است. سپس مهم‌ترین اعمال آنان را برمی‌شمارد که انفاق به نیازمندان از آنچه دوست دارند، برپاداشتن نماز و پرداخت زکات است. در ادامه، برخی صفات برجستهٔ اخلاقی آنها شامل وفاداری به عهد و پیمان و صبر در سختی‌های زندگی و میدان جنگ را بیان می‌کند و در پایان آنها را از صادقان و باتقوایان به شمار می‌آورد. دقت در این آیه و اوصاف بیان‌شده برای ابرار روشن می‌کند که ابرار از نظر دینداری کامل هستند. از پیامبر ﷺ هم روایت شده است: «من عمل بهذه الآیة فقد استكمل الإیمان؛ (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۴۳۱) هر کس به این آیه عمل کند، ایمانش را کامل کرده است». این نشان می‌دهد که ابرار جایگاه و ارزش والایی دارند.

نامه اعمال ابرار در علیین است. «كَلَّا إِنَّ كِتَابَ الْأَبْرَارِ لَفِي عَلِيِّنَ (المطففين، ۱۸)؛ نه چنین است، در حقیقت، کتاب نیکان در (علیون) است.» علیین به معنای برتری بر روی برتری و بیانگر مراتب قرب ابرار به خداوند است (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۲۰، ص ۲۳۵). و به همین جهت، ابرار از انواع نعمت‌های الهی منتعم هستند. إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ (الانفطار، ۱۳) و از بهترین نوشیدنی‌ها می‌نوشند (انسان، ۵). این آیه هم مؤید مقام بالای ابرار است.

باوجوداین، نیکان و ابرار غیر از سابقان و مقربان و پایین‌تر از آنها هستند؛ زیرا اولاً، در روایات، مقام تقوا پایین‌تر از مقام یقین به شمار آمده است و ایمان ابرار چنان‌که پیش از این گفتیم، معادل درجه تقوا در روایات است. ثانیاً، این مطلب از آیات قرآن هم قابل استفاده است. برای مثال، در سوره مطففین در باره ابرار آمده است که از نوشیدنی خالص و مهرشده‌ای می‌نوشند که ترکیبش ترکیب چشمه تسنیم است، چشمه‌ای که ویژه مقربان است: إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ... يُسْقَوْنَ مِنْ رَحِيقٍ مَخْتُومٍ... وَ مِرْأَجُهُ مِنْ تَسْنِيمٍ * عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا الْمُقَرَّبُونَ (مطففین، ۲۲-۲۸)؛ به راستی نیکوکاران در نعیم [الهی] خواهند بود. ... از باده‌ای مهرشده نوشانیده شوند. ... و ترکیبش از [چشمه] «تسنیم» است. چشمه‌ای که مقربان [خدا] از آن نوشند». از این آیات، چنان‌که علامه طباطبایی گفته‌اند، به دست می‌آید که چشمه تسنیم ویژه مقربان است و مقربان مقامی بالاتر از ابرار دارند (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۲۰، ص ۲۳۹). همچنین در سوره واقعه انسان‌ها به سه دسته اصحاب الشمال (چپ‌ها) و اصحاب الیمین (راست‌ها) و سابقان (پیشتاها) تقسیم شده‌اند و از میان این سه دسته، سابقان را برتر از همه و آنان را مقربان درگاه الهی به شمار می‌آورد. «و السَّابِقُونَ السَّابِقُونَ * أُولَئِكَ الْمُقَرَّبُونَ» (واقعه، ۱۰-۱۱). همین مطلب در سوره فاطر نیز مطرح شده است: «فَوَيْلٌ لِلْمُصَلِّينَ إِذَا دُخِرَ صُفُوفُهُمْ حِينَ خَلَعُوا ثِيَابَهُمْ أَكَرَّ مِنَ السَّابِقُونَ السَّابِقُونَ * أُولَئِكَ الْمُقَرَّبُونَ» (فاطر ۳۲). بنابراین، مقربان به لحاظ ایمانی بالاترین مقام را دارند و به همین جهت، از ابرار هم بالاترند.

ابرار با همه این ویژگی‌ها و مقام بلندشان، با صادقان در یک رتبه هستند. در روایتی از پیامبر ﷺ پرسیدند: «یا رسول الله ما تمام البر، قال أن تعمل فی السر ما تعمل فی العلانية (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۴۳۱)؛ ای رسول خدا تمام بودن بر به چیست؟ فرمود: [به] این است که در خفا چنان رفتار کنی که در علن». این روایت در واقع بیان دیگری از همان صادق بودن است؛ زیرا چنان‌که پیش از این گفته شد، صدق به معنای مطابقت عقیده و عمل و ظاهر و باطن است و این اقتضا می‌کند که

رفتارهای فرد در همه حالات یکسان باشد. از این روایت فهمیده می‌شود که صدق و بر یکی هستند یا بسیار به هم نزدیکند.

به این ترتیب، روشن شد که یکی از شاخصه‌های اساسی تقوا، صداقت است یعنی مطابقت ظاهر با باطن و مطابقت عقیده با گفتار و رفتار. متقی کسی است که کاملاً مطابق عقیده‌اش یعنی توحید عمل می‌کند و در رفتار و گفتار از آن تخلف نمی‌کند. این نشان‌دهنده شناخت عمیق و ایمان راسخ به خدا و نبوت و آموزه‌های دینی است. همچنین روشن شد که صداقت جایگاه و مقامی بسیار والا و ارزشمند دارد.

درستکاری^۱

دومین ویژگی تقوا که در قرآن فراوان به آن اشاره شده «احسان» است. احسان، چنان‌که راغب گفته، دو معنا دارد: «نیکویی کردن در حق دیگران و نیکویی در انجام دادن کار مانند هنگامی که علم نیکویی را بداند یا عمل نیکویی را انجام دهد» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۲۳۶). معنای سومی هم دارد و آن نیکو انجام دادن کار است. وقتی گفته می‌شود «أَحْسَنْتَ یعنی کار را بسیار خوب انجام دادی و وقتی گفته می‌شود «فَلَانٌ يُحْسِنُ الْقِرَاءَةَ» یعنی فلانی خوب می‌تواند بخواند» (بستانی، بی تا، ج ۲، ص ۱۳۶). همین مطلب در مصباح المنیر (فیومی، ۱۴۱۴) و لسان العرب (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۳، ص ۱۱۶) هم آمده است. این معنا ناظر به چگونگی انجام کار است، نه خود کار. در قرآن نیز احسان در مواردی در این معنا به کار رفته است. «وَ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ (توبه، ۱۰۰) و کسانی که به نیکی از آنان پیروی کردند». احسان به این معنا معادل دقت در انجام کار و درست انجام دادن کار است. به عبارت دیگر، معادل احسان به این معنا در فارسی دقت و درستکاری است.

«احسان» به‌عنوان یکی از مراتب دینداری و ایمان، چنان‌که علامه طباطبایی گفته‌اند، در قرآن به معنای «انجام کار نیکو» (= عمل صالح) است (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۲۵۸). افزون بر این، در «احسان» معنای نیکو انجام دادن هم نهفته است. محسن کسی است که عمل صالح و کار نیک را به نیکی انجام می‌دهد. نیکو انجام دادن اعمال صالح به این معناست که محسن هم‌تش آن است که دستورات خداوند را به بهترین وجه انجام بدهد. بنابراین، محسن تنها برای رفع تکلیف، دستورات دینی را

۱. درستکاری معادل فارسی احسان است.

انجام نمی‌دهد؛ تنها به واجبات معروف اکتفا نمی‌کند؛ بدون توجه، بدون دقت و سرسری وظایف خود را انجام نمی‌دهد: «لَيْسَ عَلَى الضُّعَفَاءِ وَلَا عَلَى الْمَرْضَى وَلَا عَلَى الَّذِينَ لَا يَجِدُونَ مَا يُنْفِقُونَ حَرَجٌ إِذَا نَصَحُوا لِلَّهِ وَرَسُولِهِ مَا عَلَى الْمُحْسِنِينَ مِنْ سَبِيلٍ... (توبه، ۹۱)؛ بر ناتوانان و بیماران و آنان که چیزی برای هزینه کردن [در راه جهاد] نمی‌یابند، گناهی نیست، در صورتی که برای خدا و پیامبرش خیرخواهی کنند؛ آری، بر نیکوکاران [معذور] هیچ مؤاخذه و سرزنشی نیست...» در این آیه محسن به همین معنایی که گفتیم به کار رفته است؛ یعنی کسی که تمام تلاش خود را برای انجام وظیفه دینی به‌کار می‌برد و به همین جهت، اگر نتواند وظیفه‌اش را انجام دهد، معذور است و بر او نمی‌توان خرده گرفت.

ویژگی‌هایی هم که برای محسنان ذکر شده متناسب با همین معناست. خیرخواهی و کوتاهی نکردن در انجام وظایف دینی و معذور بودن در ترک وظیفه در آیه پیش گفته (توبه، ۹۱)، در صورتی قابل پذیرش است که احسان به معنای نیکو انجام دادن اعمال صالح باشد. ویژگی بهترین دیندار - «وَمَنْ أَحْسَنُ دِينًا مِمَّنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ... (نساء، ۱۲۵) و دینداری چه کسی بهتر است از آنکه همه وجودش را تسلیم خدا کرده و نیکوکار است...» - هم جز با احسان به معنایی که گفتیم سازگاری و تناسب پیدا نمی‌کند. همچنین خداوند یکی از اوصاف محسنان را حکیم و دانا بودن بیان می‌کند (یوسف، ۲۲) و روشن است که جز با حکمت و دانایی نمی‌توان اعمال صالح را به نیکویی انجام داد. افزون بر این، روایت نبوی که «احسان، عبادت خداست چنان‌که گویی او را می‌بیند و اگر او خدا را نمی‌بیند خدا او را می‌بیند» نیز با همین معنا سازگار است؛ زیرا این روایت احسان را معادل نیکو عبادت کردن در نظر گرفته است.

افزون بر آنچه گفته شد، محسنان از ویژگی‌های دیگری نیز برخوردارند. آنها محبوب خدا هستند: «إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ» (مانده، ۱۳)؛ اهل صبر و پایداری اند: «وَاصْبِرْ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ» (هود، ۱۱۵)؛ متمسک به جبل‌الله هستند: «وَمَنْ يُسَلِّمْ وَجْهَهُ إِلَى اللَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَىٰ لِأَمْنٍ» (لقمان، ۲۲) و هرکس با تمام وجود تسلیم خدا باشد در حالی که نیکوکار است بی تردید به محکم‌ترین دستگیره چنگ زده است» و اهل گذشت و چشم‌پوشی هستند: «فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاصْفَحْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ» (مانده، ۱۳).

محسنان و نیکوکاران، به دلیل مقام بلندی که نزد خداوند متعال دارند، مشمول رحمت خاص الهی

هستند: «إِنَّ رَحْمَتَ اللَّهِ قَرِيبٌ مِنَ الْمُحْسِنِينَ (الأعراف، ۵۶)؛ یقیناً رحمت خدا به نیکوکاران نزدیک است». خداوند همراه و یار و یاور آنها است: «إِنَّ اللَّهَ مَعَ الَّذِينَ اتَّقَوْا وَالَّذِينَ هُمْ مُحْسِنُونَ (نحل، ۱۲۸)؛ بی تردید خداوند با کسانی است که تقوا پیشه کرده‌اند و کسانی که نیکوکارند»؛ نه از آینده ترسی دارند و نه از گذشته ناراحتند: «بَلَى مَنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَلَهُ أَجْرُهُ عِنْدَ رَبِّهِ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ (بقره، ۱۱۲)؛ آری، هر کس که خود را با تمام وجود، به خدا تسلیم کند و نیکوکار باشد، پس مزد وی پیش پروردگار اوست، و بیمی بر آنان نیست، و غمگین نخواهند شد». همچنین بهشت جاودانه (مانده، ۸۵) و پاداش بزرگی (آل عمران، ۱۷۲) در انتظار آنان است.

چنان‌که پیش از این گفته شد، براساس آیات قرآن، احسان معادل تقوی است: «إِنَّهُ مَنْ يَتَّقِ وَيَصْبِرْ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ» (یوسف، ۹۰). در این آیه خداوند شخص با تقوای صابر را محسن به شمار آورده است و این نشان می‌دهد که تقوا معادل احسان و احسان از ویژگی‌های متقی است. همچنین در این آیه شریفه «وَقِيلَ لِلَّذِينَ اتَّقَوْا مَاذَا أَنْزَلْ رَبُّكُمْ قَالُوا خَيْرًا لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا فِي هَذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةٌ وَ لَدَارُ الْآخِرَةِ خَيْرٌ وَلَنِعْمَ دَارُ الْمُتَّقِينَ (نحل، ۳۰)» متقین در جواب سؤال فرشتگان می‌گویند کسانی که در این دنیا نیکوکار باشند در این دنیا و دنیای دیگر پاداش می‌گیرند. از این جواب فهمیده می‌شود که احسان دأب و عادت متقین است. همچنین از آیه ۱۳۳ و ۱۳۴ سوره آل عمران هم این مطلب استفاده می‌شود. در برخی آیات، تقوا در کنار احسان ذکر شده است. «إِنَّ اللَّهَ مَعَ الَّذِينَ اتَّقَوْا وَالَّذِينَ هُمْ مُحْسِنُونَ (نحل، ۱۲۸)». ممکن است گفته شود این آیات بر این مطلب دلالت می‌کنند که تقوا و احسان با یکدیگر تفاوت دارند و دو مرتبه متمایز هستند. در پاسخ باید گفت این آیات به قرینه آیات دال بر معادل بودن احسان و تقوا و اینکه احسان از ویژگی‌های متقین است، دلالتی بر تفاوت و تمایز احسان و تقوا ندارند؛ بلکه با توجه به اینکه خود تقوا ذومراتب است، دلالت دارند بر اینکه احسان از مراتب و ویژگی‌های تقواست و به‌عنوان مرتبه‌ای از مراتب تقوا و از باب ذکر خاص بعد از عام، به‌صورت جداگانه ذکر شده است. همچنین است این آیه شریفه: «لَيْسَ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جُنَاحٌ فِيمَا طَعَمُوا إِذَا مَا اتَّقَوْا وَآمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ ثُمَّ اتَّقَوْا وَآمَنُوا ثُمَّ اتَّقَوْا وَأَحْسَنُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ» (مانده، ۹۳). در این آیه نیز احسان به‌عنوان لازمه برخی از مراتب تقوا مطرح شده است. در تفسیر نمونه در تفسیر «ثم اتقوا و احسنوا» چنین آمده است: «در مرحله سوم که گفتگو از تقوا می‌کند منظور تقوایی است که به مرحله

عالی خود رسیده به طوری که علاوه بر دعوت به انجام وظائف حتمی، دعوت به احسان یعنی کارهای نیک نیز می‌کند حتی کارهایی که از واجبات نیست» (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۱، ج ۵، ص ۷۸). این مطلب از آنچه علامه طباطبایی در تفسیر این آیه گفته‌اند نیز استفاده می‌شود. از نظر علامه، تقوا در این آیه، از باب تأکید، تکرار شده و مرتبه خاصی از مراتب ایمان نیست. ایمان در «ثم اتقوا و آمنوا» ایمان تفصیلی به همه احکام الهی است که مستلزم تسلیم بودن در مقابل احکام است. و احسان در «ثم اتقوا و احسنوا» به معنای احسان در عمل به دستورات دینی است و احسان در عمل از راه انجام اعمال با نیت صحیح محقق می‌شود. حق تقوا در ایمان (ثم اتقوا و آمنوا) تنها با ایمان به خدا و حقانیت دین اسلام ادا نمی‌شود و مستلزم ایمان به همه احکام الهی است و حق ایمان نیز چنانکه تقوا اقتضا می‌کند جز با خوب انجام دادن همه دستورات الهی - که ناشی از تسلیم بودن در برابر خداست - ادا نمی‌شود (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۶، ص ۱۲۸). از این مطالب فهمیده می‌شود که احسان لازمه تقوا در مرحله‌ای بالاتر از ایمان است. از این آیات این مطلب هم استفاده می‌شود که احسان مرتبه عالی تقواست که پیش از این به آن اشاره کردیم.

در اینجا باید به این مطلب هم اشاره کنیم که در تقسیم‌بندی‌های ارائه شده از مراتب دینداری به صدق و بر اصلاً اشاره‌ای نشده، ولی احسان در برخی از آنها مورد توجه قرار گرفته و به آن اشاره شده اما نه به‌عنوان مرتبه‌ای از مراتب دینداری. در تقسیم‌بندی علامه، اسلام مرتبه سوم دقیقاً معادل احسان است؛ زیرا مشخصه اساسی آن از نظر علامه عبادت خداست به‌گونه‌ای که گویا خدا را می‌بیند یا خدا او را می‌بیند و این همان احسان است. این هم یکی از امتیازات تقسیم‌بندی قرآنی است که صدق و بر و احسان به‌عنوان معادل‌های تقوا مطرح شده‌اند.

ایمان یقینی

یکی دیگر از شاخصه‌های تقوا ایمان یقینی است. یقین علم و عقیده‌ای است که هیچ شک و شبهه و تردیدی در آن راه نداشته باشد. پس اگر مؤمن، به توحید، نبوت و معاد و دیگر آموزه‌های بنیادین دینی علم داشته باشد و در این علم هیچ شک و تردیدی نداشته باشد، ایمان او یقینی خواهد بود. روشن است که ایمان یقینی بدون شناخت یقینی ممکن نخواهد بود. یکی از ویژگی‌های صادقان در قرآن این است که

هیچ شک و تردیدی در عقاید خود ندارند (حجرات، ۱۵). از سوی دیگر، صدق در قرآن معادل تقواست. بنابراین، اهل تقوا دارای ایمان یقینی هستند.

یقین مراتبی دارد. علم یقین (تکاثر، ۵) که اولین مرتبه یقین است، یقین ناشی از برهان است و عین یقین (تکاثر، ۷)، که مرتبه دوم یقین است، یقین ناشی از شهود متعلق ایمان و حق یقین (واقعیه، ۹۵) که مرتبه اعلا یقین است، یقینی ناشی از اتحاد با متعلق ایمان است. ایمان اهل تقوا مرتبه اول یقین یعنی علم الیقین و یقین عقلی است و از آیه ۱۵ سوره حجرات هم همین استفاده می‌شود. مؤید این برداشت این است که این آیه (حجرات، ۱۵) در مقام تبیین ایمان و مراتب آن در مقابل اسلام یعنی اقرار زبانی است. این تقابل اقتضا می‌کند که منظور از عدم شک و تردید در آیه عدم شک و تردید شناختی و عقلی باشد؛ زیرا در اقرار زبانی شناختی وجود ندارد و در شک و تردید به سر می‌برد.

دلیل دیگر بر این مطلب این است که مطابق روایات، چنان‌که پیش از این گفته شد، یقین بالاترین مرتبه ایمان و دینداری است. از سوی دیگر، ایمان اهل یقین یقین شهودی است که ناشی از شهود حقایق غیبی است: «وَ كَذَلِكَ نُرِي إِبْرَاهِيمَ مَلَكُوتَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلِيَكُونَ مِنَ الْمُوقِنِينَ (انعام، ۷۵)؛ و این‌گونه، ملکوت آسمان‌ها و زمین را به ابراهیم نمایان‌دیم تا از جمله یقین‌کنندگان باشد». ملکوت صیغه مبالغه مُلک است. مُلک به معنای حاکمیت است و با مُلک که به معنای مالکیت است تفاوت دارد. حاکمیت هم به معنای فرمانروایی و تسلط است. پس ملکوت، که صیغه مبالغه مُلک است، به معنای حاکمیت بلامنازع و کامل است. بنابراین، ملکوت آسمان‌ها و زمین به معنای حاکمیت بلامنازع و کامل بر آسمان‌ها و زمین است. مطابق این آیه، خداوند پرده از برابر دیدگان حضرت ابراهیم علیه السلام برداشت و او جنبه پنهان آسمان‌ها و زمین را مشاهده کرد و دید که همه آسمان‌ها و زمین و همه موجودات ساکن در آنها همگی تحت حاکمیت کامل و بلامنازع خداوند متعال هستند و هیچ موجودی جز به اراده او به وجود نمی‌آید و جز به اراده او نابود نمی‌شود و هیچ حرکت و هیچ سکونی از قلمرو اراده او بیرون نیست. به همین جهت، به مبارزه با بت پرستی برخاست. همچنین خداوند از قول گناهکاران در روز قیامت نقل می‌کند که پس از دیدن رستاخیز و حساب و کتاب و بهشت و جهنم می‌گویند: «رَبَّنَا أَبْصَرْنَا وَسَمِعْنَا فَارْجِعْنَا نَعْمَلْ صَالِحًا إِنَّا مُوقِنُونَ (السجده، ۱۲)؛ خدایا [آنچه را گفته بودی و وعده داده بودی] دیدیم و شنیدیم. پس ما را [به دنیا] برگردان تا کارهای شایسته انجام دهیم که ما اهل یقین هستیم». از این آیه هم

به روشنی فهمیده می‌شود که منظور از یقین یقین شهودی است؛ زیرا گناهکاران در روز قیامت پس از مشاهده حقایق خود را اهل یقین تلقی می‌کنند.

بنابراین، یقین شهودی اختصاص به اهل یقین دارد و از سوی دیگر، تقوا مرتبه‌ای پایین‌تر از یقین است. بنابراین، یقین اهل تقوا باید همان یقین عقلی باشد. پس شاخصه سوم اهل تقوا شناخت جامع و یقینی و ایمان یقینی است.

از آنچه گفتیم، روشن شد که مطابق آیات، اولاً متقین کاملاً به همه دستورات دینی پایبندند و اهل عصیان نیستند. ثانیاً در دینداری خود صادقند. صدق مطابقت میان عقیده و عمل مؤمن است و دینداری صادقانه، هماهنگی کامل میان قلب و زبان و عمل مؤمن در عقاید و اعمال و انگیزه‌هاست. ثالثاً درستکار هستند و دستورات دینی را به بهترین وجه انجام می‌دهند. چراکه متقین محسن هستند و احسان به معنای انجام کار نیکو به وجه نیکوست و محسن کسی است که عمل صالح و کار نیک را به نیکی انجام می‌دهد. نیکو انجام دادن اعمال صالح به این معناست که محسن هم‌مش آن است که دستورات خداوند را به بهترین وجه انجام بدهد. رابعاً شناخت آنها جامع و عمیق است و هیچ شک و تردیدی در معرفت‌های خود ندارند و ایمان آنها نیز یقینی است. البته، یقین آنها در حد علم یقین است.

به این ترتیب، تقوا به‌عنوان مرتبه سوم دینداری چهار شاخصه دارد: ۱. پایبندی کامل به آموزه‌های دینی؛ ۲. صداقت یعنی هماهنگی میان قلب و زبان و اعضا؛ ۳. درستکاری و احسان یعنی اهتمام به انجام وظایف به بهترین وجه و ۴. معرفت و ایمان یقینی. دیندار متقی هم‌اقدام دارد همه وظایف دینی را کامل انجام دهد (تقوا)، هم‌اقدام دارد وظایف دینی خود را از صمیم قلب و با همه توان (صدق)، به خوبی و به بهترین وجه (درستکاری و احسان) انجام دهد و هم به آموزه‌های دینی معرفت جامع و عمیق و یقینی و ایمان راسخ و یقینی دارد.

تقوا به‌عنوان مرتبه‌ای از دینداری در تقسیم‌بندیهای متفکران مسلمان مطرح نشده است. اما ایمان خواص در تقسیم‌بندی سید حیدر و ایمان مرتبه دوم در تقسیم‌بندی علامه طباطبایی را می‌توان با مسامحه معادل تقوا دانست. اما در تقسیم‌بندی ملاصدرا هیچ‌کدام از مراتب را نمی‌توان معادل مرتبه تقوا دانست؛ زیرا در تقسیم‌بندی ملاصدرا ملاک اصلی، میزان شناخت و ایمان است و به پایبندی عملی که جوهره تقواست توجهی نشده است.

نتیجه‌گیری و تبیین دلالت‌های تربیتی

از مطالب گفته‌شده به این نتایج رسیدیم:

شاخصه‌های اصلی ایمان عبارتند از: ۱. معرفت و ایمان ظنی. مؤمن به آموزه‌های دینی در حد متعارف معرفت دارد. به این معنا که در این سطح، فرد دیندار معرفت‌های ضروری و حد اقلی نسبت به آموزه‌های بنیادین اعتقادی و عبادی و اخلاقی را دارد، اما این معرفت نه جامع است، نه عمیق و فقط به اندازه‌ای است که زمینه‌ساز ایمان قلبی باشد. ایمان او نیز متناسب با همین معرفت، ایمان ظنی است؛ ۲. پایبندی به آموزه‌های اساسی. مؤمن آموزه‌های اساسی دین را انجام می‌دهد، به این معنا که واجبات مهم مانند نماز و روزه و زکات را به صورت متعارف انجام می‌دهد و از محرمات اساسی و مهم دوری می‌کند. اما در انجام واجبات و ترک محرمات خیلی دقت و اهتمام هم ندارد و به همین جهت ممکن است نمازش را سر وقت نخواند یا حتی گهگاه نمازش قضا شود.

شاخصه‌های اصلی تقوا عبارتند از: ۱. معرفت و ایمان یقینی. فرد دیندار در این مرحله به همه آموزه‌های دینی علم یقینی جامع و عمیق دارد. توحید و نبوت، امامت و معاد، و جوب نماز و نقشش در تقرب به خدا، لزوم روزه و نقشش در تحقق تقوا و... برای او یقینی است و در اینها هیچ تردیدی ندارد. از آنجا که ایمان مبتنی بر معرفت است، ایمان اهل تقوا نیز یقینی است؛ ۲. پایبندی به همه آموزه‌ها. فرد متقی همه واجبات را انجام می‌دهد و از همه محرمات دوری می‌کند. حتی نسبت به بسیاری از مستحبات و مکروهات نیز همین اهتمام را دارد. او در انجام دستورات الهی بسیار دقت می‌کند و سعی می‌کند آنها را به صورت کامل و به بهترین وجه انجام دهد؛ ۳. صداقت و ۴. درستکاری.

جدول ۱. شاخصه‌های ایمان و تقوا

شاخصه‌ها				مرتب‌بندی
**	**	پایبندی به مهم‌ترین آموزه‌ها	معرفت ضروری و ایمان ظنی	ایمان
درستکاری و احسان	صداقت	پایبندی کامل	معرفت و ایمان یقینی یقینی	تقوا

روشن است که هدف تربیت دینی، اسلام به معنای اقرار زبانی تنها نیست؛ زیرا باقی ماندن در سطح

اسلام برای سعادت انسان کافی نیست. آنچه مهم و مطلوب و هدف است زمینه‌سازی برای شکل‌گیری ایمان و تقوا در مرتبه‌ی است؛ ایمان در مراحل پایین و تقوا در مراحل بالاتر. برای رسیدن به این هدف چه چیزهایی لازم است؟ چه تغییراتی باید در مرتبه‌ی ایجاد شود تا ایمان و تقوا در او شکل بگیرد؟

شاخصه‌های ایمان و تقوا راهنمای خوبی برای پیدا کردن پاسخ به پرسش بالا است؛ زیرا این شاخصه‌ها به ما می‌گویند چه تغییراتی باید در مرتبه‌ی ایجاد شود و این می‌تواند رویکرد و جهت‌گیری کلی تربیت دینی را مشخص کند.

چنان‌که پیش از این گفته شد، ایمان دو شاخصه دارد: ایمان ظنی مبتنی بر معرفت ضروری و پایبندی به مهم‌ترین آموزه‌ها. تحقق این دو شاخصه مستلزم آن است که دو ویژگی در مرتبه‌ی پرورش پیدا کند: ۱. حداقلی از درک و فهم و ۲. حداقلی از تسلط بر میل‌ها و گرایش‌های منفی که مانع رعایت واجبات و محرمات می‌شوند.

برای تحقق تقوا نیز چهار ویژگی باید در مرتبه‌ی پرورش یابد: ۱. درک و فهم عالی؛ ۲. تسلط کامل بر میل‌ها و گرایش‌های منفی؛ ۳. صداقت به معنای مطابقت ظاهر و باطن؛ ۴. درستکاری یعنی دقت و جدیت در انجام کامل و صحیح هر کار.

درک و فهم و تسلط بر میل‌ها و گرایش‌های منفی دو عنصر مشترک هستند و تفاوت آنها در شدت و ضعف است؛ به این معنا که هم برای شکل‌گیری ایمان، هم برای شکل‌گیری تقوا، پرورش این دو عنصر لازم است. ولی دو عنصر صداقت و درستکاری خاص تقوا هستند. از سوی دیگر، درک و فهم، نیازمند علم و دانش معتبر و قدرت تفکر است. کسب علم بدون پرورش تفکر و پرورش تفکر بدون کسب علم نمی‌تواند به فهم و بینش منجر شود. بنابراین، برای دستیابی به درک و فهم ضرورت دارد قدرت تفکر و علم و آگاهی در مرتبه‌ی رشد پیدا کند.

به این ترتیب، رویکرد به تربیت دینی که از تحلیل ایمان و تقوا به دست می‌آید، رویکردی است که بر چهار رکن استوار است. این چهار رکن عبارتند از:

نخست، آگاهی‌بخشی و تفکر‌پروری: از آنجا که درک و فهم، نیازمند علم و دانش معتبر و قدرت تفکر است، یکی از ارکان رویکرد مطلوب به تربیت دینی که باید از ابتدا مورد توجه قرار بگیرد، علم‌آموزی و تفکر‌پروری در مرتبه‌ی استوار است. با علم و آگاهی و قدرت تفکر است که مرتبه‌ی می‌تواند حق را از

باطل و درست را از نادرست تشخیص بدهد و گرفتار شبهات و مغالطات و تبلیغات فریبنده شیطان و لشگریانش نشود و راه راست را پیدا کند. بدیهی است که آموزش تفکر و آموزش علم باید همراه با هم و در ضمن یک فرایند صورت بگیرد. همزمان و همراه با آموزش علم دینی پرورش تفکر هم باید انجام شود.

دوم، تسلط بر میل‌ها و گرایش‌های منفی: دینداری در مرتبه ایمان و تقوا تنها عقیده و باور قلبی نیست، بلکه افزون بر آن نیازمند انجام عبادات واجب، پرهیز از محرّمات و پرورش صفات اخلاقی هم هست. رعایت این آموزه‌ها اقتضا می‌کند فرد دیندار بر میل‌ها و گرایش‌های ناسازگار با این امور تسلط داشته باشد. بنابراین، یکی دیگر از ارکان تربیت دینی زمینه‌سازی برای مدیریت صحیح تمایلات و گرایش‌ها و تسلط بر آنهاست که در متون دینی از آن به مبارزه با هواهای نفسانی تعبیر شده است.

سوم، صداقت: صداقت به معنای مطابقت ظاهر و باطن یکی از ویژگی‌های تقواست و به همین جهت، تحقق دینداری در مرتبه تقوا افزون بر دو عنصر سابق نیازمند صداقت هم هست. بنابراین، سومین رکن از ارکان تربیت دینی پرورش صداقت در مرتبه است.

چهارم، درستکاری: دقت و درستکاری همان احسان به معنای خوب انجام دادن کار است. چنان‌که پیش از این گفته شد، یکی از وجوه تمایز تقوا از ایمان همین دقت و درستکاری است. بنابراین، برای رسیدن به مرحله تقوا ضرورت دارد از همان ابتدا این خصوصیت در مرتبه پرورش یابد و به همین جهت، دقت و درستکاری رکن چهارم تربیت دینی است.

رویکرد مطلوب به تربیت دینی بر این چهار رکن استوار است و همه فعالیت‌های تربیتی معطوف به رشد آنهاست. این رویکرد همه ابعاد وجودی انسان یعنی بعد ذهنی، بعد عاطفی و بعد رفتاری را دربر می‌گیرد. آگاهی‌بخشی و تفکرپروری معطوف به بعد ذهنی است؛ تسلط بر میل‌ها و گرایش‌های منفی ناظر به بعد عاطفی است و صداقت و درستکاری ناظر به بعد رفتاری است.

منابع

* قرآن کریم.

- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴). لسان العرب (ویرایش جمال الدین میردامادی، ج ۱-۱۵). دار الفکر للطباعة و النشر و التوزیع-دار صادر.
- احمدزاده، سیدمصطفی (۱۳۹۸). چیستی ایمان در قرآن کریم به روش تحلیل محتوای کیفی. مطالعات قرآن و حدیث، ۲۴(۱۲)، ۱۳۵-۱۶۴.
- آملی، سید حیدر. (۱۳۶۸). جامع الاسرار و منبع الانوار (ویرایش تصحیح هنری کرین). انتشارات علمی و فرهنگی - انجمن ایرانشناسی فرانسه. (نشر اثر اصلی ۱۳۴۷).
- بستانی، فؤاد افرام (بی تا). فرهنگ ابجدی (ترجمه رضا مهیار). انتشارات اسلامی.
- دباغ، احسان، و ناصح، علی احمد (۱۳۹۷). تحلیل تفسیری مراتب و درجات ایمان و کفر و رابطه ایمان و عمل صالح. مطالعات تفسیری، ۳۳(۹)، ۱۳۷-۱۶۰.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲). مفردات ألفاظ القرآن (ویرایش صفوان عدنان داوودی). دار الشامیة.
- شیروانی، علی؛ و همکاران. (۱۳۹۱). مباحثی درکلام جدید. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- صادقی، هادی (۱۳۸۳). ایمان در اسلام. فصلنامه علمی پژوهشی انجمن معارف اسلامی ایران، ۱(۱)، ۷۵-۱۰۲.

References

- The Holy Quran.
- Amoli, Seyyed Haidar. (1938). Jame'e-e-Asrar va Manb-e-Anwar (edited by Henry Corbin). Scientific and Cultural Publications - French Society of Iranian Studies. (Original work published in 1968) [In persian]
- Ibn Manzoor, Muhammad ibn Makram. (1934). Lisan al-Arab (edited by Jamal al-Din. [In arabic]
- Mirdamadi, vol. 1-15). Dar al-Fikr for Printing, Publishing and Distribution - Dar Sad-er. [In arabic]
- Ahmadzadeh, Seyyed Mustafa. (1998). The nature of faith in the Holy Quran through qualitative content analysis. *Quran and Hadith Studies*, 24(12), 135-164. [In persian]

- Bostani, Fouad Afram. (Bita). Farhang al-Abjadi (translated by Reza Mahyar). Islamic Publications. [In arabic]
- Dabbagh, Ihsan; and Naseh, Ali Ahmad. (1997). Interpretive analysis of the levels and degrees of faith and disbelief and the relationship between faith and righteous deeds. *Interpretive Studies*, 33(9), 137-160. [In persian]
- Ragheeb Isfahani, Hossein bin Muhammad. (1412). Mufradat al-Faz al-Quran (ed. Safwan Adnan Davoudi). Dar al-Shamiyya. [In arabic]
- Shirvani, Ali; et al. (1391). Discussions in New Speech. Hawza and University Research Center.
- Sadeghi, Hadi. (1383). Faith in Islam. *Quarterly Journal of the Islamic Education Association of Iran*, 1(1), 75-102. [In persian]
- Tabatabai, Mohammad Hossein. (1391). Al-Mizan in the Interpretation of the Quran (vol. 1-20). Al-Massa'q al-Alami for Publications. [In arabic]
- Fakhar Noghani, Wahidah. (1393). The Semantics of the Word "Ihsan" in the Quran. *Journal of Interpretation and Language of the Quran*, 5(3), 21-32. [In persian]
- Fayumi, Ahmad bin Muhammad. (1414). Al-Misbah al-Munir in the Strangeness of the Great Explanation (vol. 1-2). Dar Al-Hijrah Foundation. [In arabic]
- Kulaini, Muhammad ibn Yaqub. (1407). Al-Kafi (ed. by Ghaffari Ali Akbar and Akhundi, Muhammad, vol. 1-8). Dar Al-Kutb Al-Islamiyya. [In arabic]
- Majlisi, Muhammad Baqir. (1403). Bihar Al-Anwar (ed. by a group of researchers, vol. 1-111). Dar Ihya' Al-Turaht Al-Islamiyya. [In arabic]
- Makarim Shirazi, Nasser and a group of colleagues. (1371). Tafsir Al-Numno (vol. 1-28). Dar Al-Kutb Al-Islamiyya. [In persian]
- Shoja'i, Hossein and Akhavan Tabasi, Muhammad Hossein. (1399). Semantics of the concept of "Ihsan" in the Holy Quran with a structural approach. *Interdisciplinary Researches on the Holy Quran*, 21(11), 115-131. [In persian]